

Mario Gavranović: *Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Band 195, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2011. ISBN: 978-3-7749-3721-5. Dva toma, 302+192 str.; sl. 267+270; k. 78; T. 83.

Godina koja je iza nas, 2011., ostati će po mnogočemu ovjekovječena i u trajnoj vrijednosti dobra godina za arheološku znanost Bosne i Hercegovine. Naime, nakon dugih desetljeća, gotovo 20-ak godina primoranog i teškog zatišja, iz tiska je prispjelo mnoštvo zanimljivih radova na temu kasnog brončanog i željeznog doba toga prostora, posebice u temeljnim arheološkim glasilima iz BiH. U prvome se svakako ističe iznimno obiman 52. svezak *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*. Slijedom dobrih okolnosti te izuzetnih napora izdavača, objavljena je čitava studija nekada poduzetog i djelomično odrađenog projekta “Bronzano doba sjeverne Bosne”, Borivoja Čovića i njegovih suradnika iz nadležnih institucija.¹ Iz tiska je izašao i 40., jubilarni, *Godišnjak* Centra za balkanološka ispitivanja, u kojemu je također jedan od opsežnijih radova posvećen prostoru sjeverozapadne Bosne s kraja brončanog i prijelaza na željezno doba, onaj Orhana Jamakovića.²

Unatoč tomu, na navedenu se temu ispred svih predstavila prva monografska publikacija za prostor srednje i sjeverne Bosne, ona Marija Gavranovića. Riječ je o autoru koji je podrijetlom iz Bugojna, a spletom je životnih okolnosti pristignuo u Berlin, gdje živi i radi. Školovao se na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, te najvećim dijelom na Freie Universität-u u Berlinu, Institut für Prähistorische Archäologie, gdje je i zaključio obrazovni proces promocijom doktora znanosti 2010. godine. Već se gotovo desetljeće istraživački bavi tim prostorom što se naravno odražavalo u njegovim pojedinačnim objavljivanjem radovima te sudjelovanjima na znanstvenim skupovima. Zaokružene studije njegova rada, u obliku magistarske i doktorske disertacije, implicirale su nastanak ove i ovakve monografije koja će svojim opsegom i oblikom postati nedvojbeno traženom literaturom za predmetno područje.

Monografija je tiskana u seriji već dokazane *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* koja je i nastala s razlogom kako bi se objavljivala istraživanja upravo mladih znanstvenika. U tom djelu autor nije objavio rezultate, niti građu iz osobno poduzetih iskopavanja na prostoru Bosne, već je svoje istraživanje isključivo posvetio obradi podataka, odnosno nalazima materijalne građe iz naselja Pod kod Bugojna, istraživačka kampanja 1963. godine, te pojedinom korpusu neobjavljenog materijala kojeg je uspio pridobiti iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu te Muzeja u Tuzli. Većina tretiranog gradiva odnosi se ipak na već otprije objavljenu i dobro poznatu građu iz prostora današnje Bosne, no vrednovanu u novom znanstvenom okviru i metodološkom modelu.

Knjiga je fizički podijeljena u dva sveska. U prvom je svesku objedinjen tzv. tekstualni dio, koncipiran sustavno i pregledno u tri glavne tematske cjeline, koje su razrađene u brojnim, što dužim što kraćim, poglavljima te još brojnijim potpoglavljima i dodatcima. Započinje kratkim uvodom, a završava preglednim sažetkom, popisom kartografije i literature, tj. opsežnim katalogom u drugom svesku istog izdanja. Djelo je napisano na ukupno 278 strana same

rasprave i popraćeno je brojnim ilustracijama (njih 345 samo u prvome svesku te ukupno sa 270 ilustracija uz 83 table u drugome svesku) kako bi čitanje, savladavanje i, konačno, razumijevanje teksta bilo što jasnije, preglednije i uvjerljivije. Karte rasprostiranja, iako postavljene u regionalnom okviru, pružaju bogatiji i potpuniji prikaz, tj. ocrtavanje nalazišta i kulturnog djelovanja u toj regiji. Izuzetno su dragocjene i zbog zemljopisnog i zbog teritorijalnog, odnosno glede vrednovanja konteksta nalaženja pojedinih predmeta, koji je Mariju Gavranoviću bio od velikog značaja. Iznimno vrijedni podatci nalaze se u II. svesku knjige. Katalog se nastavlja doduše kao zasebna knjiga, u kojem su predstavljena nalazišta i nalazi. Korisnost će biti velika od dobro i pregledno organiziranih grobnih ili zatvorenih cjelina, bilo starijeg datuma objave, budući da znamo da su one uobičajeno bile objavljivane “razbijeno”, bilo novijeg datuma, tj. one još u potpunosti ne objavljene. Katalog je opsežno i dobro napisan, s crtežima i fotografijama novopredstavljenih nalaza materijalne kulture na tablama, od kojih je keramika vjerodostojno rekonstruirana.

Djelo je posvećeno cjelokupnom, s težnjom k sintetičkom i modernom znanstvenom istraživanju područja Bosne od oko 700 godina duge povijesne vertikale, od posljednjih stoljeća 2. tisućljeća i većeg dijela 1. tisućljeća stare ere. Stoga predstavlja izuzetan napredak za arheološku znanost toga dijela jugoistočne Europe, i unatoč činjenici kako je upravo ta regija, u odnosu na neka druga područja zapadnoga Balkana, bila solidno istraživana i objavljivana u ranijim razdobljima.³

Prva tematska cjelina *A Arbeitsgebiet als Natur- und Kulturraum* (str. 3–38), opširna je, uobičajena i nužna “uvodna” studija, od odlučujuće važnosti za pravilnu valorizaciju arheološke građe. Tako nas autor upoznaje s osnovnim zemljopisnim, geološkim i klimatskim obilježjima predmetnog prostora. Nadovezuje se prikazom iznimno važnog fenomena rudišta i rudnih bogatstva današnje Bosne te njihovim obilježjima u povijesnom i metalurškom aspektu u svrhu isticanja temeljnih gospodarskih aktivnosti (str. 3–13). U tim se poglavljima autor dakako služi rezultatima interdisciplinarnih istraživanja, no ne i iscrpno konzultiranom literaturom iz relevantnih disciplina. Posebno se to odnosi na zemljopisna i geološka određenja koja su napisana gotovo esejistički, bez metodološko-znanstvenog aparata, tj. navođenja relevantne literature bilo starijeg bilo novijeg datuma koja bi, nedovoljno upućenim a zainteresiranim, čitateljima ponudila mogućnost daljnjeg istraživanja.⁴

Po razrađenom umještenju prostora svog interesa, autor se nadalje bavio užim područjem rada, koje u uvodnim studijama povijesti i stanja istraživanja te uvodom u kronologiju, ili povijest razvoja kronoloških procesa, detaljnije razrađuje (5. *Forschungsstand zur Spätebronze- und Früheisenzeit*; 6. *Grundlagen der Chronologie*, str. 13–38). Navedena su pak poglavljima temeljito i detaljno predstavljena. Kroz razradu teritorija u kulturno-kronološkom smislu, u osnovi je obilježje postavljeno na predstavljanje evolutivnog znanstveno-istraživačkog rada Borivoja Čovića, od 1965. pa do konačnih zaključaka iz 1987. i 1988. godine, te poglavito razvoj kulturno-povijesnih ili zemljopisno-kulturnih modela zastupljenih u *PJZ* i *AL BiH*. U to je vrijeme Borivoj Čović

doista postignuo vrhunac u svom stručnom i istraživačkom radu, cijenjen kako u domovini tako još više izvan nje. Da je tomu tako svjedoči i neizostavno važna pregledna studija o etnogenezi Ilira i njima srodnim kulturnim skupinama na području čitavog Balkana, iz 1986. godine, s kojom je autor bio uvršten u prestižno svjetsko izdanje o sintezi etnogeneze europskih naroda,⁵ čiji rad Mario Gavranović nažalost nije uvažio. Sukladno tomu, istraživači nisu, posebice rezultati njihova rada, kritički predstavljeni te su neki s manjim, neki s puno većim opsegom zastupljeni, čime se stječe dojam neuravnoteženosti njihova doprinosa cjelokupnom dotadašnjem saznanju. Inferiorni je tako položaj nesumnjivo pripao Zdravku Mariću i njegovom znanstvenom opusu, koji svakako nije zanemariv, čemu shodno takva pozicija ne bi mogla biti opravdana. U konačnici, autorov je pristup tom vrlo važnom dijelu istraživanja same povijesti istraživanja i napretka stručnog rada prilično konzervativan, budući da se uglavnom zadovoljava prikupljanjem i prenošenjem ili, bolje rečeno, prevođenjem tradicionalno utvrđenih podataka i pravila, u nastojanju da ih, u nešto suvremenijem aspektu, primijeni na svom području i gradivu. No postavlja neka važna i svježija pitanja čime se otvaraju pokoji relevantni problemi koje će u tijeku daljnjih izlaganja pojašnjavati na temelju arheološke građe. Međutim, sa završnim se sudovima tog poglavlja ne bismo mogli složiti gdje Mario Gavranović izrijekom navodi kako od 1990. pa do 2011. godine navodno nije bilo novo-predstavljenih nalaza iz prostora čitave BiH (str. 17). To je u osnovi kontradiktorno i s korištenim radovima u obradi građe autorove monografije,⁶ te suprotno od tada publiciranih radova, među kojima treba posebno istaknuti sintezu, zapravo također studiju doktorske disertacije, o prostoru željeznodobne Hercegovine i južne Dalmacije, Boška Marijana iz 2000. godine.⁷

Potom, u krajnje prihvaćenom i razrađenom metodološko-kronološkom modelu autor razmatra i kronološki predstavlja poziciju njegova istraživanja u okviru kasnog brončanog doba, podijeljenog u dvije faze (u relativnoj shemi srednjoeuropske periodizacije Br D–Ha B1), prijelazne faze iz kasnog brončanog u starije željezno doba (Ha B3–Ha C1) te starijeg željeznog doba, podijeljenog u tri faze (Ha C1–Ha D2–3), neprekidno upozoravajući na izrazite ili određene regionalne posebnosti. U tom su smislu prikazani i ocrtni osnovni zatvoreni ili dobro ustanovljeni istraživački kompleksi, naseobinski i grobljanski, koji se nižu zemljopisno od sjevera prema jugu i to u vremenskom rasporedu s istaknutim tzv. kronološkim markerima materijalne kulture: od nekropola Barice-Gređani tipa, preko sjevernobosanskih naselja Vis, Zecovi i Zemunica, zatim preko Donje Doline do srednjobosanskih vrlo važnih i već dobro poznatih nalazišta Pod i Varvara sve do kompleksa tzv. Bosut-Kalakča (str. 21–29). Nadovezuje se s pregledom periodizacije prema ostavama po prijedlogu Petera Königa⁸ te nešto opširnijim diskursom o Glasincu i njegovom kronološko-kulturnom okviru (str. 29–38). Iako detaljne, ni te partikularnosti nisu prikazane kritički kroz povećalo univerzalnosti, pojedinih procesa ili modnih mijena, mnogo šire prizme tadašnjih kulturno-povijesnih zbivanja prapovijesne Europe, već autor ostaje dosljedan regionalizmu u svakom smislu toga poimanja. Također, u poglavlju su jasno navedene već u struci više puta istaknute

i posve prihvaćene teze, ponajviše u literaturi tuzemnih govornih područja što se, prije svega, odnosi na periodizaciju pojedinih vremenskih odrednica uspoređenima sa srednjoeuropskom kronologijom. S time povezano s pojedinim se, ponajprije terminološkim odrednicama, ne bismo mogli složiti budući da autor njima ne manipulira smotreno već vrlo paušalno. Tako je termin nadregionalnog kompleksa kulture polja sa žarama počesto korišten kao sinonim za kasno brončano doba, a prilično sporni i zastarjeli sinonim kompleksa halštatske kulture za vrijeme starijeg željeznog doba i to za prostor čitave BiH (str. 21), pa i okolnih područja, unatoč već izdavnja njihovom izdavanju iz tih kulturnih kompleksa poglavito uzduž dinarskog masiva.⁹

Središnji je dio monografije Marija Gavranovića tematska cjelina *B Chronologisch-regionale Einordnung des Fundstoffes*, u kojoj je predstavljena i razrađena tipološko-kronološka klasifikacija predmeta materijalne kulture u regiji. Najopširniji je to dio rasprave, zastupljen na gotovo 200 stranica (str. 39–241), podijeljen također u brojne manje razrađene cjeline. Opis, vremenski smještaj i rasprostiranje, gdje su predmeti predloženi pojedinačno po tipovima, uz kartu rasprostiranja ili eventualno tretirani u dijagramima, grafovima ili kombinacijskim tabelama, čvrsti je model od kojeg u tim poglavljima nema odstupanja. Pojedini predmeti zastupljeni su u velikim i temeljitim pregledima, dok poneki s gotovo minimalnim osvrtom, sve ovisno naravno o tipu i načinu njihova dosadašnjega znanstvenog vrednovanja, ali, i autorova interesa.

Kao izuzetno zanimljivo, konzistentno uređeno i pregledno predloženo izdvaja se opširno poglavlje 8. *Metallfunde* (str. 112–241). U kronološkom slijedu autor nas upoznaje s mačevima, bodežima, noževima, vrhovima koplja, sjekirama itd., odnosno s dijelovima vojne opreme navalnog karaktera (str. 112–148). Zatim slijedi prikaz britvi i srpova (str. 148–153), a tek potom one vojne opreme obrambenog karaktera (str. 153–156). Nadovezuje se rasprava o metalnom posudu (str. 156–160) te napokon i povećana diskusija o brojnim nalazima nakita i dijelova nošnje (str. 160–241).

Sjekire su, pored vrhova koplja i mačeva, najbolje razrađena poglavlja (str. 123–136), čije će brojne serijacije bilo zastupljenosti u pojedinim arheološkim kontekstima, npr. grobovima Donje Doline, bilo pojedinih tipova a s obzirom na izveden ukrasni element, te kao takvo njihovo grupiranje i kartiranje, uvelike pripomoći pri njihovoj daljnjoj stručnoj analizi ne samo u regiji, već i na prostoru čitavog zapadnog i središnjeg Balkana. Svaku pozornost zahtijeva razrada mačeva i izdvajanje iz njihova korpusa bodeža iz Lašve i Donje Doline te analiza kalupa iz Varvare (str. 116–117, 119–120). S druge strane, iako malobrojni ali, opet, dobro poznati, okovi nasadnika koplja iz grobova Donje Doline (Kat. Abb. 159: 9–10; 170: 2) ili iz Tešnja (Kat. Abb. 55: 5), nisu predstavljeni.

Naprotiv, izuzetno zanimljiva i relativno bogata grupa nalaza iz tzv. 8.8. *Schutzwaffen* i 8.9. *Metalgefäße* poglavlja, iako pruža mogućnosti mnogostrukih rasprava i nadgradnji dosadašnjih spoznaja, vrlo je šturo obrađena, gotovo prikazana kroz samo određen izbor dosadašnje literature na temu. Nižu se redom potpoglavlja o knemidama, štitovima i kacigama. Tu je prava šteta da kaciga iz Čarakova te ulomci kaciga iz nekropole Kamenjača kod

Breze uopće nisu tretirani, jer posve dobro upotpunjuju sliku rasprostiranja najbrojnije skupine ilirskih kaciga III A2-a varijante, koje se kao takvom ispostavlja i za prostor središnje Bosne.¹⁰ Iako autor za predmete obrambene vojne opreme ne donosi karte rasprostiranja, već se isključivo opisno oslanja na one prisutne u stručnoj literaturi,¹¹ iznenađuje prostorno i količinski obrađivanje tih primjeraka, implicitno i njihovo interpretiranje u širem kontekstu koje, sukladno postignutim saznanjima, više ne bi moglo biti primjereno!¹²

Nešto je veća pažnja posvećena prikazu brončanog posuđa; vedra, šalica, *phiale* i pojedinih ulomaka posuđa, tj. ukrasnih palmeta i dijelova tronošca iz naselja Pod (str. 156–160). Međutim, najveći dio toga poglavlja, koji potom slijedi, posvećen je nakitu i dijelovima nošnje (str. 160–241), od čega poveći broj stranica pripada prikazu kronološki, prostorno i kulturno indikativnim oblicima igala i fibula (str. 160–203). U tome se nekako čini da je možda nedovoljna pozornost priskrbljena tipovima igala s vazasto oblikovanim glavicama (str. 166–167) ili iglama s konično oblikovanim glavicama (str. 168–169) raznih varijanti, kao bitnim i izrazitim indikatorima nastupa novog, starijeg željeznog doba na širim prostorima jadranskog bazena, zaleđa i unutrašnjosti. Iznimno detaljno predstavlja se pak veliko poglavlje o fibulama (8.11. str. 175–203), od kojih posebno imponira ono posvećeno fibulama tipa Golinjevo, brojnih varijanti (str. 177–181). Općenito su najrazličitiji oblici lučnih fibula temeljito razrađeni, a istaknuti treba, od samog autora analiziran tropetljasti tip lučne fibule (str. 188),¹³ odnosno lučne dvopetljaste fibule. S druge strane, začuđuje kako neki tipovi fibula, iako predstavljeni nisu interpretirani, npr. pseudocertosa tip fibule sa završetkom nožice u obliku životinjske glave, kao što je ona iz Sanskog Mosta, grob 79 (Kat. Abb. 247), ili primjerice one iz Vašarovina ili Banje kod Ošanića,¹⁴ a koja se pokazuje kao značajan, i kreativan i funkcionalan, element nošnje nositelja s istočne obale Jadrana i njegova zaleđa.

Vratimo li se unazad, k poglavlju pod rednim brojem 7. *Der keramische Fundstoff im Arbeitsgebiet* (str. 40–111), pred nama se otvara poglavlje po kojem će predočeno nam istraživanje Marija Gavranovića obilježiti trajnu vrijednost i neupitan zaokret u razvoju znanstvenog istraživanja keramografije za prostor BiH. Keramički fundus dobio je najviše prostora što je, s obzirom na razvoje i oblikovne kriterije, nedvojbeno i zavrijedio. Prvi je puta analitično obrađena keramika prema pouzdanim stratigrafskim podacima iz naselja Pod, Varvara, Vis, Zecovi i Zemunica, od kojih se ističu primarno objelodanjeni keramički oblici iz naselja Pod (Kat. str. 89–123, T. 29–73), Zemunica (Kat. str. 159–161, T. 75–77) i Varvara (Kat. str. 184–192, T. 78–81). Njima se pridružuju vrijedni nalazi iz do sada potpuno nepoznatih naselja Bare (Kat. str. 17–18, T. 3–4), Kopilo (Kat. str. 18–19, T. 5–7) i Dobrinje (Kat. str. 20, T. 8–9), tj. iz Šuplje pećine (Kat. str. 86–87, T. 24), Agina Sela (Kat. str. 87–88, T. 25–27) te iz Bočca (Kat. str. 88, T. 28). Autor redom analizira: zdjelice, zdjele, šalice, amfore, kantare, lonce, prijenosne peći i druge forme. Pomnim, strukturiranim i dosljednim tipološkim vrednovanjem, kao i njihovim stalnim uspoređivanjem ili prilagođavanjem, omogućeno je lučenje određenih stratigrafsko-kronoloških faza. Tipovi su jasno predočeni u pojedinačnom ili zajedničkom tipskom

razmjeru, pri čemu posebnu pozornost zavređuju opet brojne karte i tipološke tabele. Sve zajedno omogućilo je autoru prikazivanje određenih kontinuiteta, mijena i/ili tendencija u prostornom rasporedu regije, kao i posrednih ili neposrednih utjecaja iz drugih kulturnih područja (str. 40–87). Istim je načinom, u brojnim grafovima, tabelama i kartama rasprostiranja, predočeno i sljedeće potpoglavlje koje se tiče isključivo načina ukrašavanja na keramičkim posudama, a koje autor razlikuje u čak V grupa, različitog načina i stila ukrašavanja (str. 87–111).

U osnovi čitavog tog velikog **B** poglavlja Mario Gavranović preuzima već izdvojenu i prihvaćenu tipološku klasifikaciju, s varijantama ili inačicama. Pri tomu gotovo da nema nikakvog dvoumljenja glede njihove ispravnosti, a već predstavljenu interpretaciju najčešće prostorne distribucije ili izvornog podrijetla te kronološkog okvira pojedinih predmeta, jednostavno preuzima ili prenosi od više autora, ne izdvajajući kod toga svoje tipološke i tehnološke kriterije. Zato o samoj tehnologiji izvedbe pojedinih, i to vrlo znakovitih ili bitnih predmeta, ne donosi novosti, a shodno tomu događa se da pojedine primjerke pridružuje određenom tipu kojemu baš i ne sude, npr. igla iz Donje Doline pridružena je tako tipu igala Sirolo Numana (Abb. 163: 2, Kat. Ab. 97: 6). Posljedično je stoga i dekorativni kanon na brojnim iznimnim predmetima obrađen opisno i gotovo da nije tretiran u umjetničkim, simboličkim, društveno-proizvodnim ili nekim drugim semantičkim interpretacijama, što autor na kraju opravdava tzv. retoričkim izborom mogućnosti (ne)interpretacije (str. 278). Keramika iako vrlo sigurno diferencirana i solidno prikazana nije uspoređena s postojećim obimnim studijama o keramografiji, što bi otvorilo niz novih i/ili drugačijih pravaca promišljanja i omogućilo konkretno uspoređivanje, tj. uključivanje u širi kulturni prostor poglavito kasnog brončanog doba. Brojni tzv. sitni predmeti nakita i nošnje gotovo da uopće nisu iscrpljeni kao sintaksa amblemskih pokazatelja procesa i promjena koje su se događale u širokim razmjerima onodobne europsko-mediteranske scene. Nakon nekoliko objavljenih *PBF* izdanja koja su posredno ili neposredno tretirala i građu iz prostora Bosne, obuhvativši tako većinu predstavljenih predmeta i u tome djelu, ostvarivši implicitno brojne reinterpretacije u struci, čini se to doista propuštenom prilikom.

Budući da autor zapravo ne raspravlja problemski o pitanjima vezanim uz interpretaciju kulturno-povijesnih ili interaktivnih procesa u sinkronom ili diakronom povezivanju odnosa tih zemljopisnih i povijesnih regija, dogodilo se i tzv. "ponavljanje postupaka", što pogotovo dolazi do izražaja u posljednjem diskutiranom poglavlju: *C Zusammenfassender Überblick* (str. 243–278). Ondje je iznova dan sažeti pregled sve građe, ali sada u kronološkoj faznosti većih okvira tzv. *Urnenfelderzeit* i *Hallstattzeit* kultura, odnosno njihovih stupnjeva. U relativnom smislu, oni slijede shemu Hermann Müller-Karpea iz 1959. godine i nisu usklađivani s modernijim pristupima tom problemu,¹⁵ prilikom čega je diskrepancija relativne i apsolutne periodizacije znatna, i odražavati će se kako na vrednovanju građe tako i na vrednovanju cjelokupne regije u široj kulturno-povijesnoj povezanosti.

Slijedom navedenoga, s pravom se valja složiti s autorom i prihvatiti njegov pozitivistički duh *završnog finiša*, kojim

kaže kako je to tek ishodišno djelo za buduća istraživanja. Zato, poneki vidljivi tehnički (grafička obrada) i etički (nedostatak sažetka na bosanskom jeziku) nedostaci ipak ne bi smijeli umanjiti težinu te opsežne monografije. Pouzdanom formom i konceptom autor je, u maniri tzv. njemačke škole, nastojao prikupiti i prikazati obiman opus građe, pa već i po tome, kao i po uloženom trudu, zaslužuje iznimnu pozornost poglavito istraživača iz šire regije jugoistočne Europe.

¹ Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 2011, 13–286.

² Jamaković 2011, 91–131.

³ Npr. Donja Dolina, Pod kod Bugojna, Varvara, ostave, pojedinačni nalazi itd. (vidjeti katalog, knjiga II).

⁴ Npr. Bertić 1987; Rogić 1982; Klemenčić 1997; samo su neka od imena istraživača čije su studije i pregledi temeljni za poznavanje zemljopisnih i geološko-prirodnih obilježja područja zapadnog Balkana i istočne obale Jadrana. Navedena se opaska čini to mjerodavnijom, budući da je sam autor zamjerio P. Königu na nedovoljnom i nedobrom poznavanju zemljopisnih i prirodnih obilježja BiH (Gavranović 2005, 296, 298–299).

⁵ Čović 1986, 55–74.

⁶ Navodim samo nekoliko primjera: Žeravica 1993; Harding 1995; Marijan 1995; Periša 2002; König 2004; Raunig 2004.

⁷ Navodim samo nekoliko primjera: Marić 1995; Periša 1998; Marijan 2000; Paškvalin 2002; Paškvalin 2008; Miličević-Capek 2007.

⁸ König 2004.

⁹ Npr. *Die Hallstatt Kultur* 1981; Čović 1986, 68–71; Gabrovec 1987, 19, 26; Čović 1987, 235–236.

¹⁰ Paškvalin 2002, T. II: 1–4; Paškvalin 2008, T. 17: 1–4; Navodi ih već i Vasić 1982, 6; usp. Vasić 2010, 42; i najnovije Blečić Kavur, Pravidur 2012, T. VIII: 15–19.

¹¹ To ponajviše vrijedi za referentni rad Bibe Teržan (1995).

¹² Usp. novije podatke kod Frielinghaus 2011; Blečić Kavur, Pravidur 2012.

¹³ Gavranović 2007.

¹⁴ Marijan 1986, T. II, 2; Marijan 2000, 87, T. 14: 8.

¹⁵ Npr. Pare 1998; Teržan 1999; Metzner-Nebelsick 2002; itd.

LITERATURA

- BERTIĆ, I. (ur.) 1987, *Veliki geografski atlas Jugoslavije*. – Zagreb.
- BLEČIĆ KAVUR, M., A. PRAVIDUR 2012, Ilirske kacege s područja Bosne i Hercegovine. – *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 53, 35–136.
- ČOVIĆ, B. 1986, Die Ethnogenese der Illyrer aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte. – U: W. Bernhard, A. Kandler-Pálsson (ur.), *Ethnogenese europäischer Völker. Aus der Sicht der Anthropologie und Vor- und Frühgeschichte*, 55–74, Stuttgart, New York.
- ČOVIĆ, B. 1987, Grupa Donja Dolina–Sanski Most. – U: *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja 5. Željezno doba*, 232–286, Sarajevo.
- Die Hallstatt Kultur* 1981 = *Die Hallstatt Kultur, Frühform europäischer Einheit* (Linz, 1981).

- FRIELINGHAUS, H. 2011, *Die Helme von Olympia: Ein Beitrag zu Waffenweihungen in griechischen Heiligtümern*. – *Olympische Forschungen* 33.
- GABROVEC, S. 1987, Uvod. – U: *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja 5. Željezno doba*, 15–21, Sarajevo.
- GAVRANOVIĆ, M. 2005, Peter König, Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina. PBF XX, 11 Band. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2004. 244 strane, 92 table. – *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 34/32, 295–304.
- GAVRANOVIĆ, M. 2007, Eine dreischleifige Bogenfibel mit dreieckiger Fußplatte aus Bosnien (Trojankasta ločna fibula s trikotno nogo iz Bosne). – *Arheološki vestnik* 58, 157–166.
- Glasnik* 2011 = *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, n. s. *Arheologija*, 52, 2010/2011. – Sarajevo.
- HARDING, A. 1995, *Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien*. – *Prähistorische Bronzefunde* 4/14.
- JAMAKOVIĆ, O. 2011, Kraj bronzanog i početak željeznog doba na prostoru sjeverozapadne Bosne. – *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 40, 91–131.
- KLEMENČIĆ, M. (ur.) 1997, *Atlas Europe*. – Zagreb.
- KÖNIG, P. 2004, *Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina*. – *Prähistorische Bronzefunde* 20/11.
- MARIĆ, Z. 1995, Die hellenistische Stadt oberhalb Ošanići bei Stolac (Ostherzegowina). – *Bericht der Römisch-germanischen Kommission* 76, 31–72.
- MARIJAN, B. 1986, Zajednička grobnica željeznog doba iz Vašarovina kod Livna. – *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 40/41, 23–38.
- MARIJAN, B. 1995, Ostava ratničke opreme na Grepcima u Livanjskom polju. – *Opuscula archaeologica* 19, 51–67.
- MARIJAN, B. 2000, Željezno doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina, južna Dalmacija). – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 93, 7–221.
- METZNER-NEBELSICK, C. 2002, *Der "Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*. – *Vorgeschichtliche Forschungen* 23.
- MILIČEVIĆ-CAPEK, I. 2007, Vidića guvno, Vranjevo selo–zaštitna istraživanja. – *Hercegovina, godišnjak za kulturno i povijesno nasljeđe* 21, 139–144.
- PARE, C. F. E. 1998, Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa, Teil 1. Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.–8. Jahrhundert v. Chr.). – *Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseum* 45/1, 293–433.
- PAŠKVALIN, V. 2002, Helenistički sloj nekropole ilirsko-panonskog plemena Dezidijata na Kamenjači u Brezi kod Sarajeva. – U: N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin (ur.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, Zbornik radova sa skupa održanog 1998. godine u Splitu, Biblioteka knjiga Mediterana 26, 521–538.
- PAŠKVALIN, V. 2008, Kamenjača, Breza kod Sarajeva. – *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 37/35, 101–179.
- PERIŠA, D. 1998, Trojni grob željeznog doba u Priluci kod Livna. – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 87–89, 347–358.
- PERIŠA, D. 2002, Pećine u Debeljacima kod Banje Luke. – *Arheološki vestnik* 53, 91–100.

- RAUNIG, B. 2004, *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela Centra za balkanološka ispitivanja 82/8.
- ROGIĆ, V. 1982, *Regionalna geografija Jugoslavije*. – Zagreb.
- TERŽAN, B. 1995, Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa. – U: B. Hänsel (ur.), *Handel, Tausch und Verkehr im Bronze- und Früheisenzeitlichen Südosteuropa*, Südosteuropa Schriften 17 (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 11), 81–159, München, Berlin.
- TERŽAN, B. 1999, An Outline of the Urnfield Culture Period in Slovenia / Oris obdobja kulture žarnih grobišč na Slovenskem. – *Arheološki vestnik* 50, 97–143.
- VASIĆ, R. 1982, Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji. – *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 20/18, 5–24.
- VASIĆ, R. 2010, Reflecting on Illyrian Helmets. – *Starinar* 60, 37–55.
- ŽERAVICA, Z. 1993, *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina*. – *Prähistorische Bronzefunde* 9/18.

Martina BLEČIĆ KAVUR

Michaela Konrad, Christian Witschel: *Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen – Nuclei spätantik-frühmittelalterlichen Lebens?* Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Neue Folge, Heft 138, C.H. Beck Verlag, München 2011. ISBN 978-3-7696-0126-8, 666 str.

138. zvezek filozofsko-historičnega razreda Abhandlungen der Bayerische Akademie der Wissenschaften z naslovom Rimski legijski tabori v renskih in donavskih provincah – jedra poznoantično-zgodnj srednjeveškega življenja? urednikov Michaela Konrad in Christiana Witschla je zbornik arheoloških in zgodovinskih prispevkov s srečanja na temo legijskih taborov v pozni antiki. Potekalo je marca leta 2007 v Münchnu. Zajema predvsem čas med 3. in 6. stoletjem in se osredotoča na legijske tabore in njihovo neposredno okolico ob Renu in zgornji Donavi do donavskega kolena ter na vprašanje, na kakšen način je tam potekal prehod v (zgodnji) srednji vek. Naslov zbornika morda rahlo zavaja, saj prostor srednjega in spodnjega toka Donave ni obravnavan, so pa vključene panonske notranje utrdbе v Prvi Panoniji in Valeriji. Zbornik je slikovno zelo bogat, opremljen s preko 100 načrti, tlorisi in preseki, preko 70 črno-belimi fotografijami, več kot 40 kartami in več kot 40 tablami risb, okrog 20 risarskimi in računalniškimi rekonstrukcijami ter 6 preglednicami, 4 grafi in 5 barvnimi fotografijami. Članki so v nemškem jeziku, z eno izjemo v angleščini. Na koncu knjige so zbrani angleški povzetki vseh prispevkov, dodan pa je tudi indeks (modernih in latinskih) krajevnih imen. Literatura je navedena v vsakem prispevku posebej.

Delo se začne s predgovorom urednikov z glavnimi podatki o srečanju in zborniku, temu pa sledi uvod izpod peresa obeh urednikov, kjer se avtorja sprehodita preko vseh bistvenih vprašanj tega srečanja ter poskušata odgovoriti nanja, sklicujoč se na posamezne prispevke. V

resnici predstavlja ta dolgi uvod dober tematsko urejen in kritičen vsebinski pregled celotnega zbornika, sicer z nekoliko neobhodnega ponavljanja, vendar kljub temu odlično izhodiščno točko za študij problematike obmejnih vojaških utrdb v severozahodnih provincah imperija v času po sredini 3. st. pa do prehoda v srednji vek.

Za uvodom sledi najprej sklop preglednih študij oz. tematskih člankov, kjer so izpostavljene še vedno zelo aktualne debate o kontinuiteti ali prelomu med antiko in srednjim vekom ter o barbarskih identitetah in etnogenezah. W. Pohl razmišlja o različnih konceptih konca antike in padca rimskega imperija in predstavi trenutno vodilne anglosaške pisce o tej tematiki. V grobem jih razdeli na dva tabora. Nekateri nekoliko v nasprotju s številnimi zgodovinskimi in arheološkimi viri zagovarjajo, da barbari pravzaprav niso imeli nič opraviti s koncem imperija (W. Goffart), drugi pa zastopajo t. i. neokatastrofizem (P. Heather, B. Ward-Perkins) in se vračajo k Gibbonovi ideji o "decline and fall" rimskega cesarstva. Pohl izpostavi tudi M. McCormicka in C. Wickhama, ki sta se osredotočila na socialne in gospodarske vidike prehoda med antiko in srednjim vekom. Avtor prispevka sam ostaja pri ideji transformacije (preobrazbe). Poudariti želi dva elementa, za katera meni, da jima zgoraj omenjeni avtorji posvečajo premalo pozornosti. To sta vloga krščanstva in barbarskih ljudstev pri ustvarjanju zgodnjega srednjega veka. Vseeno se zdi, da Pohl še vedno skoraj povsem izpusti vlogo cerkve kot organizacije, ki je lahko na svoja ramena prevzela določen del vsaj lokalne ali regionalne uprave v kriznem obdobju. Poudari sicer, da so pri prevzemu nekdanj rimskih ozemelj uspela samo tista barbarska kraljestva, ki so bila pokristjanjena (Franki, Goti), ali šele takrat, ko so se pokristjanila (Madžari, Bolgari). Vendar se ne ukvarja z vlogo, ki so jo imeli (v pisnih virih in arheološkem zapisu sicer mnogo manj opazni) ostanki domačega prebivalstva in njihove cerkve. Pri tem posebej mislim na vzhodnoalpski prostor in pa tudi Podonavje, ki mu pripisuje skoraj dokončen konec rimskih struktur, čeprav novejša raziskave dajejo upanje, da vsaj ponekod situacija ni bila tako dokončna. Članek zaključim z mnenjem, ki se mu lahko samo pridružimo, da je bilo med antiko in srednjim vekom več prehodov in da iskanje razlogov za padec Rima ne bo pripeljalo diskusije naprej. Bolj pomembno se mu zdi posvetiti regionalnim ali celo lokalnim elementom preobrazbe, tu avtor prizna tudi pomen arheoloških najdb.

K. Dietz govori v prvem delu svojega sestavka o problemih interpretacije Notitiae Dignitatum in zaključim, da vendarle dovolj zanesljivo predstavlja stanje v Drugi Reciji na začetku 5. st. V drugem delu meni, da je, kljub trditvam v starejšem zgodovinskoopisu, Druga Recija ostala branjena tudi po vojaških akcijah okrog leta 402, ko naj bi Stilicho odpeljal vse vojaške enote iz te province.

Članek H. U. Nubra obravnava spremembe v arhitekturi taborov in utrdb v severozahodnih provincah v 3. in 4. st. ter njihovo postopno spreminjanje v večinoma civilne utrjene naselbine s prisotnostjo vojske.

Prispevek M. Kulikowskega govori o zadnjih raziskavah barbarske identitete in ponudi nekaj raziskovalnih nastavkov, s katerimi bi lahko premaknili debate, ki se morda že nekaj časa vrtijo na mestu. Predlaga, da bi preusmerili pozornost tudi na do sedaj zanemarjane barbare v različ-